УДК 008:379.85

А.Ю. Алекберова

АЗӘРБАЙҖАНДА МӘДӘНИ ТУРИЗМНЫ ҮСТЕРҮДӘ АЧЫКҺАВАДАГЫ МУЗЕЙЛАРНЫҢ РОЛЕ

В представленном исследовании отмечено, музеи под открытым небом Азербайджана оказывают большое влияние на развитие туризма, образования и культуры, а также защиту и развитие национальной идентичности. Эти музеи играют важную роль в продвижении культурного наследия страны на мировом уровне и доносят культурное, художественное богатство Азербайджана до мирового сообщества. В качестве примера в статье использованы Гобустанский государственный историко-художественный заповедник, музей под открытым небом, расположенный на территории «Аджами Сейрангахы» в Нахчыване, религиозно-архитектурный комплекс «Сиратаглы» в государственном историко-архитектурном заповеднике «Ичери-шехер», Базарная площадь или Ханагах в селе Гала на Апшеронском полуострове. К исследованию были привлечены музеи Государственного историко-этнографического заповедника «Гала». Подобные музеи играют важную роль в процессе распространения культуры, межкультурного обмена и образования. Они занимают незаменимую позицию в развитии культурного туризма в Азербайджане.

Ключевые слова: Азербайджан, культурный туризм, музей, культура, культурное наследие.

The presented study noted that the role of Azerbaijan's open-air museums in cultural tourism has a great impact on the country's past heritage, the development of tourism, education and culture, as well as the protection and development of national identity. These museums play an important role in promoting the country's cultural heritage at the global level and bringing the cultural and artistic wealth of Azerbaijan to the world community. As an example, the article uses the Gobustan State Historical and Artistic Reserve, an open-air museum located on the territory of the "Ajami Seyrangahi" in Nakhchivan, the religious and architectural complex of Siratagly in the State Historical and Architectural Reserve "Icherisheher", Market Square or Khanagah. The complex, the state "Gala" in the village of Gala on the Absheron Peninsula, museums of the Historical and Ethnographic Reserve were involved in the study and their impact on cultural tourism was studied. These museums also play an important role in the process of cultural dissemination, intercultural exchange and education, thus occupying an indispensable position in the development of cultural tourism in Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, cultural tourism, museum, culture, cultural heritage.

Азәрбайҗан мәдәни туризмында ачык һавадагы музейлар зур роль уйный. Бу музейлар – илнең бай тарихын, төрле тарихи чорларга караган һәйкәлләрне, борынгы экспонатларны, мәдәниятне һәм табигатьне күрсәтүче уникаль урыннар. Алар, классик музейлар белән беррәттән, азәрбайҗан халкының мәдәни мирасын саклау, реставрацияләү һәм популярлаштыруга да йогынты ясый.

Әлеге төр музейларга экспозицияләре ачык һава астында урнаштырылган күргәзмәләр керә: скульптура, миниатюра парклары, фигуралы парклар һәм күпсанлы техник (авиация, хәрби техника һәм транспорт һ. б.) музейлар. Шулай ук ачык һавадагы музейларда архитектура корылмалары үрнәкләре тәкъдим ителә ала.

Күп кенә музейларда комплекслы рәвештә аерым бер халыкның үткәне торгызыла. Ачык һавада унашкан музейларда туристлар экспонатлар белән якыннан торып таныша ала. Алар, реконструкцияләнгән киңлеккә эләгеп, аерым илнең яки территориянең тарихы һәм этнографиясе турында мәгълүмат тупларга, мәдәнияте белән танышырга мөмкинлек бирә. Мондый төр музейларның тагын бер өстенлеге илнең икътисади нәтиҗәлелеген күтәрү белән бәйле. Туризмнан кергән керем җирле икътисад өчен дә файдалы булып, халыкны эш урыннары белән тәэмин итәргә дә булыша. Музейлар һәм аларның әйләнә-тирәсендәге туризм инфраструктурасы җирле халыкка мәдәни мирас өчен җаваплылыкны үз өстенә алырга һәм аны киләчәк буыннарга тапшырырга ярдәм итә. Мондый статуслы музейларның мәгърифәтчелек эшчәнлеге дә биниһая зур: алар – мәктәп һәм университетлар өчен ачык һавада дәресләр үткәрү өчен менә дигән урын. Биредәге экскурсия һәм тренингларны узган студентлар тарих, мәдәният һәм табигать турында мәгълүмат туплый ала.

Ачык һавада музейлар оештыру һәм формалаштыруны тарихи ихтыяҗ дип бәяләргә кирәк. Музей белгече Егана Эйвазова фикеренчә: «Ачык һава астында музейлар булдыруда ике фактор зур роль уйный: халык архитектурасы һәйкәлләрен саклау һәм этнографик коллекцияләр. Мондый музейларны беренчеләрдән булып билгеләп үткән авторлар арасында немец тикшеренүчесе А. Циппелиус һәм поляк галиме Ежи Чайковский була» [2: 449].

Ачык һавада музей оештыру идеясен һәм принципларын XVIII гасырда беренче тапкыр Швейцария галиме Чарльз де Бонстеттен эшли. Швейцариядә 1891 елда Артур Гезелиус бөтен дөньяга билгеле «Скансен» музеен оештыра [6: 6].

Шундый музейлар 1897 елда Копенгагенда, 1902 елда Ослода, 1912 елда Арнемда, 1940 елда Финляндиядә (Туск), Германиядә, Румыниядә, Венгриядә һ. б. илләрдә булдырыла.

1928 елда Рига шәһәрендә (Латвия) ачык һавада этнографик музей оештырыла. 1957 елда Эстониядә «Рок-аль-Маре» музее ачылу XVIII–XIX гасырларда эстоннар тормышы турында ачык күзаллау булдырырга мөмкинлек бирә. Мондый музейлар шулай ук Новгородта, Тбилисидә, Львовта һәм Суздальдә дә эшли. Киев янында ачылганы үзенең масштаблары белән игътибарны җәлеп итә. Ул 200 гектар мәйданны били. Эре экспонатларның саны 200 гә җитә. Биредә 400 еллык торак йорт сурәтләнгән [6: 6].

Мәкаләдә Азәрбайҗанның мәдәни туризмында ачык һавадагы музейларның роле һәм әһәмияте турында мәгълүмат тәкъдим ителә.

Ачык һавадагы музейлар тарихи һәм мәдәни мирасны саклауга һәм аны халык арасында популярлаштыруга хезмәт итә дидек. Гобустан дәүләт тарихи-сәнгать тыюлыгы, Нахчывандагы «Аджами Сейрангахы» музее, «Ичери шехер» дәүләт тарихи-архитектура тыюлыгында Сиратаглы дини-архитектура комплексы, Базар мәйданы яисә Ханагах комплексы, Апшерон ярымутравындагы Гала авылында «Гала» дәүләт тарихи-этнографик тыюлыгы һ. б. борынгы заманнардан алып бүгенге көнгә кадәрге тарихи эзләрне чагылдыра.

Ачык һавадагы музейлар – үзләрендә табигый һәм тарихи мирасны берләштергән үзенчәлекле туризм киңлекләре ул. Биредә туристларга экспонатлар турында, интерактив чаралардан да файдаланып, күп мәгълүмат җыярга мөмкинлек бирелә.

Бу музейлар төрле илләрдән килгән туристларга Азәрбайҗан мәдәнияте һәм тарихы белән танышырга һәм мәдәниятара бәйләнешләр оештырырга ярдәм итә.

Шул рәвешле, Азәрбайҗанның мәдәни туризмында ачык һавадагы музейлар илнең тарихи-мәдәни мирасын саклау, туристларны җәлеп итү, икътисади үсеш күзлегеннән шактый зур роль уйный. Азәрбайджанда мәдәни туризмны үстерүдә аларның позициясе алыштыргысыз.

Азәрбайҗан – кызыклы музей-тыюлыкларга бай ил, алар беренче караштан ук туристлар игътибарын үзенә туплый. Хәзерге вакытта республикадагы 28 музей ачык һавадагы музей статусына ия, шуларның дүртесе («Ичери шехер» дәүләт тарих-архитектура тыюлыгы, Гобустан дәүләт тарихи-сәнгать тыюлыгы, Хан сарае, «Хыналыг» һәм «Миграция юлы» тыюлыгы булган Шекинин тарихи үзәге) ЮНЕСКОның «Кешелекнең матди мирасы» исемлегенә кертелгән. Бу урыннар Азәрбайҗанны дөньякүләм танытуга булыша.

Азәрбайҗанның ачык һавадагы аеруча билгеле тәүге музейларының берсе – Гобустан дәүләт тарих-сәнгать тыюлыгы, дөньядагы иң борынгы торак пунктларның берсе. Тыюлык Азәрбайҗанның Гобустан районында урнашкан. Биредә 1939 елның язында беренче тапкыр борынгы кыяга ясалган рәсемнәр табыла. Фән дөньясына Гобустан петроглифларын беренчеләрдән булып Исхак Джафарзаде алып килә. Ә 1947 елдан башлап бу сурәтләрне системалы рәвештә өйрәнә башлыйлар [11: 176].

Гобустанда табылган байлыкларның тарих һәм мәдәният өчен мөһим роль уйнавын исәпкә алып, Гобустан 1966 елда Дәүләт тарих-сәнгать тыюлыгы дип игълан ителә. Тыюлык зур территорияне били, анда өч тау – Бәюкдаш, Кичикдаш һәм Чингирдаг таулары

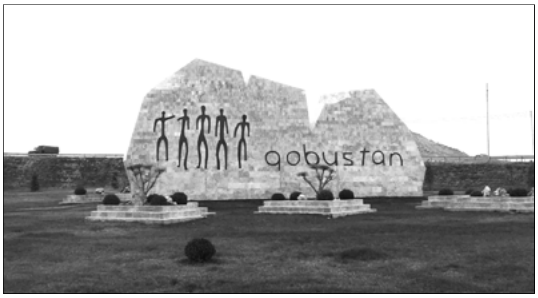

Гобустан дәүләт тарихи-сәнгать тыюлыгы

урнашкан [13]. 2007 елда тыюлык ЮНЕСКОның Бөтендөнья матди һәм мәдәни мирасы исемлегенә кертелде. Бу урын илебез һәм чит ил туристларында онытылмас тәэсирләр тудыра. Гобустан, палеолит чорыннан башлап, кешеләр беренче төпләнеп яшәгән урын турында уникаль мәгълүматлар бирә. Биредәге табылдыклар Гобустанда бик әүвәл заманнарда яшәгән кешеләрнең көнкүреше һәм хуҗалыгы турында сөйли. Борынгы кешеләрнең тормышы һәм көнкүреше сурәтләнгән кыя рәсемнәреннән тыш, Гобустанның 1000 нән артык кыясында 6000 ләп рәсем табылган [8: 6]. Ачык һавадагы музейда меңеллар элек яшәгән кешеләрнең сәнгате һәм мәдәнияте чагылыш тапкан мәгарәләр һәм тораклар табарга мөмкин. 2011 елда Гобустанда хәзерге заман стандартларына җавап бирә торган музей ачыла. 2013 елда ул «Европаның иң яхшы музее» конкурсында җиңүчеләр исемлегенә кертелә [14].

Ачык һавадагы музейлар Азәрбайҗанның башка төбәкләрендә дә бар. Нахчыван шәһәренең үзәгендә, «Аджами Сейрангахы»да урнашкан бу музей Нахчыван Автономияле Республикасы Югары Җыелышы рәисенең 2002 елның 11 июль карары нигезендә оештырыла. Музей экспонатлары арасында тарих кичкән таш һәйкәлләр, Урта гасырларда яшәгән халыкның бай тарихи-мәдәни мирасын чагылдырган әйберләр, архитектура һәйкәлләре һ. б. бар. Экспозициядә кыйммәтле һәм уникаль таш һәйкәл-экспонатларның дүрт төркеме урнаштырылган, аларның нигезен төзелеш эшләрендә кулланылган колонналар, капительләр һәм колонналарның нигезләре, декоратив тышлыклар, биш тонна авырлыгындагы тегермәннәр, шулай ук безнең дини ышануларыбыз белән бәйле сандыклар тәшкил итә. Сарык сыннары, кабер ташлары, табигатьтәге әзер зооморф фигуралар петроглифлар барлыкка китерә. Моннан тыш, музейда таштан уеп ясалган башка фигуралар, таштагы язулар, кабер ташлары, постаментлар да бар. Безнең ата-бабаларыбыз ясаган таш һәйкәлләр, бигрәк тә Гамигай картиналары тулаем кешелек тарихы турында сөйли. Бары бер генә экспонат – Гамигайдан китерелгән һәйкәл генә пыяла витринага урнаштырылган. Экспозициядә тәкъдим ителгән 450 матди мәдәният үрнәге – Бөек Нахчыван тарихының таштан торгызылган шаһиты.

Бакуда «Ичери шехер»да, Базар мәйданында урнашкан Сиратаглы дини-архитектура комплексы яки милли әһәмияткә ия Ханагах комплексы төзелде. 1964 елда үткәрелгән археологик казулар барышында терраса калдыклары табыла. Ул төрле яктан тротуар һәм колонналы аркалар белән әйләндереп алынган. Археологик казулар нәтиҗәсендә бу участокта 52 кабер булуы ачыкланган. Ишегалды уртасында, каберләр белән янәшә, цилиндр формасындагы кое һәм аннан бераз читтәрәк, көньяк-көнчыгыш тарафта зур колонна булган. Колонна сигез почмаклы өч баскычлы таш аслык өстендә утыра. Табылган матди-мәдәни һәйкәлләр һәм каберләр археологларның бу җирләрнең изге хаҗ кылу урыны булуы турындагы фикерен тагын бер кат раслый.

Тагын бер музей – 1988 елда төзелгән «Гала» дәүләт тарих-этнография тыюлыгы – безнең эрага һәм Урта гасырларга кадәрге мөһим археологик һәйкәлләрне саклау урыны булып тора. Шулай ук бу музейда Азәрбайҗан халкының традицияләрен чагылдырган төрле экспозицияләр һәм матди-мәдәни үрнәкләр тәкъдим ителә [15]. Апшеронда табылган археологик табылдыклар хисабына тыюлыкны алга таба да баету максатыннан, 2008 елда Гейдар Алиев фонды президенты Мехрибан Алиева инициативасы белән Апшерон территориясендә ачык һавада беренче уникаль музей төзелә.

Музей комплексы территориясендә Азәрбайҗанга хас, бигрәк тә Гала авылы һәм Апшерон ярымутравы өчен характерлы археологик архитектура һәйкәлләре җыела һәм реставрацияләнә [16]. Археологик казулар барышында безнең эрага кадәр III–II меңьеллыкларга караган кыя рәсемнәре белән беррәттән, ата-бабаларыбызның яшәү рәвеше, кигән киемнәре, кирәк-яраклары, акчалары һәм шул чорның башка үрнәкләре белән танышырга мөмкин. «Бу территориядә безнең эрага кадәр III–II меңьеллыкларга караган курганнар, торак йортлар һәм башка архитектура һәйкәлләре кабат торгызыла. Музей комплексында борынгы заманнардан һәм Урта гасырлардан ук бирелә яшәгән халыкның көнкүреше, хуҗалыгы һәм һөнәрләре турында күп мәгълүмат алып була. Фонд искәртүенчә, бу проект Азәрбайҗанның тарихи үткәнен саклауга гына түгел, илебездә туризмны үстерүгә дә хезмәт итәчәк» [17]. Моннан тыш, интерактив тур дәвамында келәм тукып, балчык чүлмәкләр ясап, борынгы мичтә икмәк пешереп, чын тимерчелек остаханәсендә дә эшләп карарга була. Җирле халыкта да, туристларда да музей комплексында никахлашу һәм сәүдәгәр йортлары белән танышу кызыксыну уята. Туй йортының бер өлеше борынгы келәмнәр һәм матраслар белән бизәлгән. Сәүдәгәр йорты – Гала авылындагы беренче ике катлы йортларның берсе. Комплекс эчендәге X–XIV гасырларга караган замок манара һәм ныгытмалардан тора. Бу дәвердә күзәтү һәм саклау манарасының биеклеге 13,8 метр тәшкил итә. XVI–XVII гасырлар реликты булган ныгытмада X–XVI гасырларда кулланышта булган алтын тәңкәләр, алтын беләзек кисәкләре, керамика үрнәкләре урнаштырылган [18].

«2011 елда “Гала” музей комплексы территориясендә мәгълүмат үзәге, Этник экология үзәге, Антиквариат музее булдырыла, Кәрвансарай-ресторан эшли башлый» [19]. 2011 елда эшли башлаган борынгы экспонатлар урнаштырылган музей Азәрбайҗанның мәдәни мирасын саклау һәм популярлаштыруда әһәмиятле үзәк булып санала. Музей булу һәм аның эшчәнлеге Гала авылының мәдәни тормышына уңай йогынты ясый. Музейга җирле халык та, чит ил туристлары да күп килә. Замок археология-этнография музей комплексына кергән Борынгы әйберләр музее үзенең антиквариаты һәм Апшерон ярымутравының тарихын һәм мәдәниятен чагылдырган башка экспонатлары белән билгеле. Музей коллекциясендә 3000 гә якын матди мәдәният үрнәкләре бар. Әлеге коллекциядән нибары 800 экспонат кына

Борынгы әйберләр музеенда урын алган. «Музейның икенче катында декоратив-гамәли сәнгать энҗеләре күрсәтелә, өченче катта элек-электән халык арасында кулланышта булган үрнәкләр тәкъдим ителә; алар АКШ та, Германия, Австрия, Бельгия, Россия, Франция, Англия, Иран, Үзбәкстан, Польша, Төркия һәм башка илләрдә җитештерелгән булып, республиканың төрле төбәкләреннән җыела». Бу музей халыкара аренада Азәрбайҗан мәдәниятенең уңай имиджын булдырырга ярдәм итә. Илнең туристлык потенциалын арттырудан тыш, мәдәни дипломатия күзлегеннән дә мөһим [20].

2011 елда Замок музей комплексы территориясендә Замок мәгълүмат үзәге булдырыла. Бу – тамашачыларга мәдәни мирас, музейның һәм тулаем төбәкнең тарихы турында тулырак мәгълүмат бирә торган мөһим киңлек. Әлеге үзәк музей экспонатлары, күргәзмәләр һәм башка мәдәни чаралар турында киң мәгълүмат биреп, музейга килүчеләрнең тәэсирләрен баета. Туристлар һәм кунаклар тыюлык музейлары турында тулы белешмә ала. Монда электробуслар һәм велосипедлар арендага бирелә. Экскурсияләр азәрбайҗан, рус, инглиз, немец һәм француз телләрендә оештырыла [20].

Музей комплексындагы мөһим яңалыкларның берсе – 2015 елда Гейдар Алиев фонды инициативасы һәм ярдәме белән «Калдыкпостыктан сәнгатькә» дип аталган уникаль музей бүлеге оештырылу. Әлеге мәдәни үзәктә күрсәтелгән эшләр кешеләр кирәксез дип санаган чүп-чардан (кабель, лампа, шина, пластик су савытлары, целлофан, уенчыклар, төрле автомобиль детальләре һәм башка бик күп файдасыз әйберләр) эшләнгән. Биредә 180 төрле сәнгать үрнәге тәкъдим ителә. Азәрбайҗан осталары эшләре белән беррәттән дөньяның төрле илләреннән килгән рәссамнарның картиналары куела. Кызыклы экспонатлар арасында: тимер кисәкләреннән ясалган сәмруг кош, эшкә яраксыз агачтан эшләнгән ат сыннары, пластик кашыклардан, чәнечкеләрдән һәм пычаклардан ясалган балык сурәтләре һ. б. [21].

Йомгаклап шуны билгеләп үтәргә була: Азәрбайҗандагы ачык һавада урнашкан музейлар туризм, мәгариф һәм мәдәният үсешенә, милли тәңгәллекне саклауга һәм үстерүгә зур йогынты ясыйлар. Бу музейлар илнең мәдәни мирасын дөньякүләм танытуда мөһим роль уйныйлар, Азәрбайҗан сәнгатен һәм мәдәни байлыгын дөнья халыкларына үтемле итеп ирештерәләр.

Әдәбият

1. *Aşurbəyli S.* Bakı şəhərinin tarixi: Orta əsrlər dövrü. Bakı: Azərnəşr, 1998, 356 s.

2. *Eyvazova Y.* Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi. Dərslik. Bakı, 2021, 613 s.

3. *Əliyeva R.* Azərbaycanın dünya əhəmiyyətli abidələri. Bakı, Avropa, 2015. 177 s.

4. *Günay.* Qala Arxeoloji Etnoqrafiq Muzey Kompleksində ilk ekskursiya təşkil olunub // Paritet., 2009. 4–6 aprel. № 34 (1335). S. 8.

5. İlk ekskursiya təşkil olunub Qala Arxeoloji Etnoqrafiq Muzey Kompleksində // İki sahil. 2009. 4 aprel, № 61 (4867). S. 8.

6. *Kərimov E.* Açıq səma altında etnoqrafik muzey // Azərbaycan. 2008. 22 iyul. S. 6.

7. *Qiyasi C.* İçərişəhər Şirvanşahlar sarayı və Qız qalası ilə birlikdə // İçərişəhərin qorunması və inkişafı problemləri: Məqalələr toplusu. Bakı, 2004. 146 s.

8. Qobustan reserve – Heydar Aliyev Foundation. Baku, 2002. 9 s.

9. Qala Arxeoloji Etnoqrafik Muzey Kompleksi haqqında buklet hazırlanmışdır // Azərbaycan. 2008. 25 noyabr, № 264 (5075). S. 3.

10. Qala qoruğu – Heydər Əliyev Fondu. Bakı, 2016. 32 s.

11. *Rüstəmov C.* Qobustan dünyası. Bakı: Azərnəşr, 1994. 176 s.

12. https://az.wikipedia.org/wiki/Açıq_səma_altında_muzey

13. https://news.milli.az/society/217046.html

14. https://unesco.az/index.php/az/articles/material_cultural_heritage/qobustan

15. https://azertag.az/xeber/qala_arxeoloji_etnoqrafik_muzey_kompleksine_info_tur_teskil_edilmisdir-437334

16. https://apa.az/official-news/azerbaycanin-ve-israilin-birinci-xanimlari-qala-arxeoloji-etnoqrafik-muzey-kompleksinde-olublar-768381

17. https://www.anl.az/down/medeniyyet2008/noyabr/medeniyyet2008_noyabr_153.htm

18. https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/92/2243/Qala-Arxeoloji-Etnoqrafik-Muzey-Kompleksi

19. https://xazar-ih.gov.az/az/page/96.html

20. https://az.wikipedia.org/wiki/%22Qala%22_D%C3%B6vl%C9%99t_Tarix-Etnoqrafiya_Qoru%C4%9Fu

21. https://azerbaijan.travel/qala-dovlet-tarix-etnoqrafiya-qorugu

Алекберова Айнур Юсиф кызы,
Азәрбайҗан Милли фәннәр академиясе
Архитектура һәм сәнгать институтының культурология
һәм сәнгать теориясе кафедрасы фәнни хезмәткәре
(Азәрбайҗан, Баку)

Алекберова Айнур Юсиф кызы,
научный сотрудник Института архитектуры и искусства
Национальной академии наук Азербайджана
(Баку, Азербайджан)

alekberova-aynur2019@mail.ru